

Látva a hazai missziói útkeresés és újrakezdés buktatóit, szinte prófétai hangon figyelmeztetett, hogy vigyázzunk a misszió helyes biblikus, krisztusi tartalmára. Ha egyházunkban „hirtelen minden misszió lesz”, ez megüresedéshez, értékvesztéshez vezet. A misszió ugyanúgy üres szólamná devalválódhat, mint ahogyan ez a diakóniával történt a korábbi évtizedekben. Ma már világosan látjuk és tapasztaljuk, hogy ez valós kísértés és veszély egyházunkban.

Mivel itthon - Isten kegyelméből - sok minden beindult, újraindult az egyház életében, Terry László, a rá jellemző csendes alázattal és szerénységgel, a szeretet leleményességével, megtalálta az újabb segítő szolgálat lehetőségeit.

Több erdélyi gyülekezetünkben járva, meglepődve tapasztaltam, hogy „valaki már megelőzött”... Laci bácsi zseniális szervezőképességgel „hozta össze” a rászoruló erdélyi gyülekezeteket segítőképző norvég testvérekkel. Gyakran csak utólag tudtuk meg, hogy átutazóban Budapesten járt, fáradhatatlanul vitte a segítséget a távolabbi testvéreknek. Némi lelkiismeret-furdalással úgy érzem: talán egy kicsit helyettünk is...

Lehet, hogy Laci bácsi ma már nem szerkeszt rádióprogramokat, de az „adás”, amely egész életét betölti és mozgatja - hála Istennek - nem szünetel: a krisztusi „sugárzás” tisztán vehető rajta keresztül ma is.

Isten tartsa meg még sokáig közöttünk ezt a drága „Adót”, hogy a szeretet missziója, illetve a misszió szeretete minél többekhez eljusson. Ő adjon továbbra is jó adást és jó vételt!

Kertész Eszter

Karácsony

Terebélyesedik a pillanat,
hogy rajta fészket rakjanak
fények, csendek, illatok,
tegnapok és holnapok.

Megtorpan az idő -
lesz újra-indulása
az égből kiszakadó
Gyermek kiáltása.

A jövő kivirágzik.
Kireped fenn a kárpit.
A résen át aranygömb,
az örökkévalóság látszik.

Asztalon az öröm
fényes kalácscsá válik.

ifj. Fabiny Tibor

Terry László és az Ordass-kutatás

Terry Lászlót 80. születésnapján sokféleképpen lehet köszönteni. Köszönhetjük úgy is mint szülőhazájától Norvégiába került magyar evangélikus lelkészt, úgy is mint a Magyarországon a politikai és egyházi totalitarizmus idején hitükért és kiállásukért üldözöttek, mellőzöttek segítőjét, úgy is mint a Norvég Egyházi Misszió által fenntartott Monte Carlo-i rádió több évtizeden át magyar nyelvű szerkesztőjét, úgy is mint jól ismert missziológust, úgy is mint a külföldre szakadt magyar evangélikusság életének szervezőjét, úgy is mint az *Útitárs*, majd a *Koinonia* című lapok egykori szerkesztőjét, de úgy is mint egyháztörténészt, a nemzetközi Ordass-kutatás megindítóját. Ordass Lajos válogatott és önéletrajzi írásait Szépfalusi István bécsi lelkész adta ki, a tudományos Ordass-kutatás iskoláját hosszú évtizedek szívós, és sokszor kevésbé látványos munkájával azonban Terry László teremtette meg.

1. Személyes kapcsolatok

Egy tíz évvel ezelőtt megjelent interjúban Terry László a következőképpen válaszolt arra a kérdésre, hogy mikor kezdett foglalkozni Ordass Lajossal, s milyen személyes kapcsolatok fűzték a püspökhöz:

„Engem Ordass Lajos szentelt lelkésszé 1946-ban. Nem az ő egyházkerületéhez tartoztam, de püspököm, Túróczy Zoltán akkor kiszabadult ugyan már a börtönből, de nem végezhetett püspök funkciókat. Így a Bányakerület püspöke végezte az avatást. Utána folyamatosan voltam vele kapcsolatban a külföldi tanulmányútra való készülés közben. Mikor aztán ő 1948 őszén börtönbe került, a kapcsolat csak akkor újult fel, mikor én 24 évnyi távollét után, 1972-ben kezdtem látogatónak járni Magyarországra. Ilyen látogatások alkalmával úgyszólván naponként mentem el hozzá, még kirándulásra is eljött velem, s azt hiszem, ő maga észre sem vette, mennyi információt kaptam tőle később megírandó életrajzához — és persze a magyarországi helyzet jobb megértéséhez. Ő maga ritkán vetett fel ilyen témákat. De ha megkérdezte az ember, nem maradt adós a válasszal. Ebben a periódusban valósult meg több könyvének magyar nyelvű kiadása, eleinte még neve nélkül. Ezeknek nagyon örült, s különösen is annak, hogy lassan már be lehetett ezeket küldeni, igaz, csak egyéni címekre, Magyarországra is. (Protestáns Szemle, 1994/1. 70. old.)

2. Korai publicisztika (1956-57)

Terry László 1993-ig megjelent írásairól szóló gazdag bibliográfia (*Koinonia*, 38. szám, 1993. karácsony) ugyanakkor tájékoztat bennünket arról, hogy Terry László már az ötvenes években is foglalkozott Ordass Lajossal. Talán szerénységéből

nem említi a fenti interjúban, hogy 1956-57-ben több angol nyelvű újságcikket is írt az akkor rehabilitált, s a püspöki szolgálatba ismét visszatért Ordass Lajosról. Az Ordass személyiségét hitelesen bemutató, de zsurnalisztikai szempontból is igen jól megírt angol nyelvű cikkek jelentős mértékben hozzájárulhattak ahhoz, hogy az angol nyelvű egyházi közvélemény megismerhesse Ordass hitvalló tanúságtételét. A *British Weekly* 1956. december 6-i számában jelent meg „A legyőzhetetlen hit szimbóluma” című írás, amelyben a szerző rámutat, hogy Ordass jelentősége az volt, hogy felhívta egy kisebbségi létben élő kelet-európai evangélikus egyház figyelmét arra, hogy ők a lutheranizmus nagy családjának a tagjai. Terray Ordass személyiségének jegyeit rendkívül találóan jellemezte: „Az egész világot ismerő és átfogó, nagyszerű szervezőképességei ellenére Ordass püspök egy szerény, egyszerű ember. Általában kevés szót használ, bár mondatainak igen nagy súlya van. Egyszerű, gyermeki kegyessége — ami sok szempontból Eidek érsek kontemplatív lelkiségéhez hasonlítható — semmit sem változott az elmúlt nyolc év alatt, amiből két esztendőöt börtönben, hat évet pedig teljes elszigeteltségben, a szolgálati lehetőségektől eltöltve töltött. Az elmúlt nyáron egy külföldi evangélikus egyházi vezető meglátogatta őt, és így nyilatkozott: „Egy szent embernél jártunk.” Ugyanebben a cikkben Terray jól rávilágít arra, hogy Ordass püspök személyében nem a kommunizmus elleni harc szimbólumát kell látni, mint Mindszenty kardinális esetében. Mint írja, Ordass magatartását inkább az „egyházvédelem” és nem az „ellenállás” fogalmával lehetne jellemezni. Lelki rokonsága inkább Gandhihoz kapcsolja, s nem VII. Gergelyhez. Ordass a magyar egyházak legyőzhetetlen hitének a szimbóluma, annak a gondolatnak, hogy az igazság és a jogosság mindig győzelmet arat.

A cikk lényegesen átdolgozott, bővített változata „A legyőzhetetlen hit embere” címen a szerző nevének említése nélkül jelent meg az amerikai *Lutheran Herald* 1957. július 9-i számában, közvetlenül a Lutheránus Világszövetség minneapolis-i világgyűlése előtt. „Lehetetlen nem megtapasztalni azt a hatalmas lelki erőt annak, aki találkozott ezzel a magas, szikár, aszketikus magyar evangélikus püspökkel” — kezdi a szerző a cikket, s miután élénk színekkel megrajzolja Ordass jellemvonásait, bátor kiállását, szenvedését és méltóságát, a cikket így zárja: „Ez az az ember, akit kiválasztottak, hogy igét hirdessen a Lutheránus Világszövetség harmadik világgyűlésén, amelynek témája *„Krisztus megszabadít és egyesít”, tízezer delegátus előtt a megnyitó ünnepségen, a minneapolis-i auditóriumban augusztus 15-én, csütörtök este.”*

El tudjuk képzelni, hogy a cikk ismeretében az amerikai evangélikusok mily nagy várakozással tekintettek Ordass püspök szolgálatára. Az elvárásokat a személyes találkozás tapasztalata csak megerősítette. Talán ezzel is magyarázható, hogy a Minnesota állambeli willmari templomban pár évvel később Ordass neve miért kerülhetett utolsó tanúként a bizonyágtevők nagy fellegébe.

3. Az Ordass-életrajz négy nyelven

(1984-ben norvégul, 1990-ben németül és magyarul, 1997-ben angolul)

A fent említett interjúban Terray László elmondta, hogy az Ordassal kapcsolatos anyagot már régóta gyűjtötte. Az életrajz megírásához a végső lökést az adta, hogy 1982-ben három hónapos tanulmányi szabadságon volt, s Birkeli, volt oslói püspöknek feltette a kérdést, hogy vajon Gisle Johnson, volt budapesti norvég lel-

kész vagy inkább Ordass életrajzát írja-e meg, hiszen mindkettőhöz már bőséges anyag állt rendelkezésére. A norvég püspök természetesen Ordass életrajzának megírását javasolta. (Két évtizeddel később Gisle Johnson életrajzát is megírta Terray László.) A könyv norvég nyelven 1984-ben jelent meg, nem sokkal a Lutheránus Világszövetség budapesti nagygyűlése előtt. A könyv kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy 1984-ben napirendre kerülhetett Ordass Lajos neve.

A könyv megírásakor Ordass Lajos önéletrajzi írása még kéziratban volt. Ez a kézirat volt Terray Ordass-életrajzának elsődleges forrása, noha azt a hatalmas dokumentációt is felhasználta a szerző, ami az Alapítvány tulajdona lett.

Terray nem egy tudományos jegyzetapparátussal ellátott életrajzot kívánt megírni, hanem egy olyan munkát, amelynek bár minden mondata mögött tények és bizonyítékok állnak, mégsem szárazon dokumentálja az eseményeket, hanem jól szerkesztett és színesen megírt formában felkeltheti az olvasók figyelmét és érdeklődését Ordass személye iránt. A könyv mintegy húsz olvasmányos fejezetben hozza egészen közel a norvég olvasókhoz Ordass püspök drámai életét.

A könyv figyelemfelkeltés és tájékoztatás az idegennek, megszólaló és megszólító bizonyágtétel a hívőnek. Terray bizonyára az meggyőződés vezette, hogy Ordass meghurcoltatásának és helytállásának hiteles történetét meg kell, hogy ismerje a világ. Időközben, 1985-ben, majd 1987-ben Szépfalusi István bécsi lelkész szerkesztésében az Európai Protestáns Szabadegyetem kiadásában *Önéletrajzi írások* címen megjelent Ordass Lajos személyes visszaemlékezése. Pár évvel később a németországi Martin Luther Bund is felismerte Terray könyvének jelentőségét, s így *In königlicher Freiheit — Bischof Lajos Ordass 1901-1978* címen németül is megjelent az Ordass-életrajz. A fordító Ingalisa Reicke, a svájci egyesült evangélikus egyházak későbbi elnöke volt.

A magyar kiadás megvárta a rendszerváltozást, amikor az Ordass Lajos Baráti Kör, különösen is annak titkára, id. Kende György gondoskodott arról, hogy Terray László könyve 1990-ben magyarul is megjelenhessen *Nem tehetett mást* címen. A könyv igen jó visszhangot kapott a hazai egyházi sajtóban. Volt, aki már a recenzio címében is lelkesedett: „Végre megjelent Ordass Lajos életrajza!” A *Diakonia* értelemiségi lap recenziése szerint a könyv önvizsgálatra serkent, krízist okoz, és gyógyító katarzishoz vezet. „Az a kristálytisza jellem, amellyel e könyv szinte minden lapján szembesülünk, saját lelkismeretünk átható erejű vizsgálójává tett”.

Az angol fordítás a híres egyháztörténész, Eric W. Gritsch munkája, s 1997-ben a W. B. Eerdmans kiadónál jelent meg. Az angol kiadás egy új epilógust és egy tájékoztató bibliográfiát is tartalmaz a húsz fejezeten felül.

4. A „Nemzetközi Ordass Alapítvány”

Ordass püspök 1978-ban bekövetkezett halála után, a rendszerváltozás előtt több mint egy évtizeddel indokolttá vált Ordass Lajos írásainak összegyűjtése és feldolgozása. A tanulmányunk elején idézett interjúban az Ordass Alapítványról Terray László a következőket mondta:

„No, az mindenesetre nem az én találmányom. Ennek gondolata akkor vetődött fel, mikor Ordass Lajos temetéséről hazafelé készülő egyházi vezetők találkoztak a Ferihegyi repülőtéren. Én Ordass püspök temetésén nem is vehettem

részt, ez abban a tízéves periódusban volt, amikor nekem, 1978 és 88 között, nem adtak „normális” magyar vízumot. Viszont rám várt a dolog megszervezése, s a gondolat imponálóan széleskörű visszhangra talált. Készséggel vállalkoztak alapító tagságra Simojoki finn és Hultgren svéd érsek, Schiøtz amerikai egyházi elnök, német és dán egyházi vezető emberek. 1983 nyarán, jóval a magyarországi alapítvány-járvány előtt megszületett a nemzetközi Ordass Alapítvány, azzal a céllal, „hogy ismertté tegye Ordass püspök életét és munkásságát, megőrizzen rá vonatkozó dokumentumokat, kiadjon tőle származó kéziratokat és más szerzőknek a Magyarországi Evangélikus Egyház újabb történetére vonatkozó műveit”. Az Alapítvány levéltára számtalan értékes eredeti kéziratot, levelet és dokumentumot tartalmaz, egészen a 2. világháború előtti és alatti időig visszamenően, s 1983 óta is sok régi és új dokumentummal gyarapodott, kezdetben kacsringós kerülő utakon is. Több Ordass-kötet kiadását támogatta az Alapítvány, s kutatóknak több esetben szolgált forrásanyaggal. Az én Ordass-életrajzomat azonban még az Alapítvány megalakulása előtt vállalta kiadásra az oszlo Luther kiadó.” (l.m. 71-72. old.)

Az 1983-ban létrejött Alapítvány kezdeményezői Ragnar Askmark püspök, Hermann Ditzfelbinger tartományi püspök, Bo Giertz püspök, Henrik Hauge esperes, Gunnar Hultgren érsek, Harry Johansson igazgató, Fredik A. Schiøtz egyházelnök, Martti Simojoki érsek, Kristen E. Skydsgaard professzor, Rudolf Weeber jogász. Elnöke először Henrik Hauge volt 1983-1990 között, majd Joachim Heubach püspök 1991-1999 között, alelnöke Per Lønning püspök, titkára Terray László. Heubach püspök halála után az Alapítvány utolsó elnöke Per Lønning püspök volt 1999-2002 között.

A *Keresztyén Igazság* 34. száma (19-22. old.) közli Terray László 1995-ben tartott előadását a Magyarországi Levéltárak Egyesülete közgyűlésén, amelyben a szerző ismerteti a hagyatéki történetét és az archívum felépítését. Elmondja, hogy Ordass halála után egy dán evangélikus lelkész rendszeresen járt Magyarországra, és több ezer oldalnyi kéziratot fényképezett az alakulóban lévő Alapítvány számára. Az archívum részint irattárból, részint könyvtárból áll. Az irattár a következő anyagot tartalmazza: 1) Ordasstól származó levelek, 2) Ordass önálló munkái, 3) Ordass fordításai, 4) Ordass által gyűjtött és lemásolt újságcikkek, 5) Ordassal kapcsolatban lévő egyházi személyek (Vajta Vilmos, Mogens Zeuthen, Paavo Viljanen, Leskő Béla és mások) személyes iratai, 6) Korabeli egyházi viszonyokkal foglalkozó „szamizdat” kéziratok (ifj. Fasang Árpád, Botta István, Éliás József, Csengődy László stb.), 7) Külföldi irattárakban található Ordassal kapcsolatos dokumentumok, 8) Külföldi folyóiratcikkek, könyvrészletek Ordassról.

A Nemzetközi Ordass Alapítvány 2002. december 31-én megszűnt, az anyagot Norvégiából a budapesti Országos Levéltárba szállították, ahol az egykori Alapítvány magyarországi megbízottjának engedélyével kutatható az archívum.

5. Újabb tanulmányok Ordass Lajosról

Terray László az elmúlt évtizedben számos újabb tanulmányt publikált Ordass püspök szolgálatáról a *Keresztyén Igazság* hasábjain.

A 27. számban (1995. ősz) „Ordass Lajos és Eivind Berggrav” című nagyszabású tanulmányában vitába száll Veöreös Imre *A harmadik egyházi út* (1990) című könyvének azzal az állításával, hogy Ordasst annyira lekötötte az egyház autonómiájának a védelme, hogy „tekintete előtt mintha elhalványultak volna az egyház belső életének ügyei”. Terray tényekkel bizonyítja ennek a megállapításnak az ellenkezőjét. Miközben párhuzamba állítja a két püspök életművét, rámutat, hogy Ordasst nem lehet egyszerűen a „magyar Berggrav”-nak tekinteni, hiszen Berggrav egy népegyház püspöke, Ordass pedig egy kisebbségi egyház vezetője volt. S amíg Berggrav Norvégia német megszállása után „learathatta küzdelmének gyümölcsseit”, Ordassnak a mellőzöttség volt a sorsa egészen a haláláig, sőt azon túl is.

A lap 31. és 32. számában (1996. ősz, 1996. tél) Terray László arról tudósít, hogy 14 nyugalmazott norvég püspök közös levélben kérte a püspöki kart, hogy tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy Ordass Lajost nemzetközi viszonylatban is rehabilitálják, különösen azok után, hogy 1995-ben saját egyháza is rehabilitálta őt. Ugyanakkor hangot adtak annak, hogy kívánatos lenne, hogy a Lutheránus Világszövetség megvizsgálja, hogy miként léptek fel a kelet-európai egyházüldözéssel kapcsolatban.

Ordass és a skandináv egyházak egymásra gyakorolt kölcsönös hatásáról az „Észak nem felejt” című tanulmányában számol be a szerző a lap 38. számában (1998. nyár). Ordass személye és jelentősége iránt egyre nő az érdeklődés, amint ez a Lutheránus Világszövetség 50 éves jubileumi kiadványából is kiderül. Az 1998-as hongkongi nagygyűlésen két résztvevő is kitért Ordass Lajos hitvalló biznyságtételére.

Számos Ordassal kapcsolatos rövidebb írása mellett (pl. 43. szám, 55. szám) igen jelentős Terray Lászlónak „Ordass Lajos biznyságtételének visszhangja külföldön” című tanulmánya a *Keresztyén Igazság* 54. számában (2002. nyár). A szerző a tőle megszokott alaposítással tárja fel részint a külföldi sajtóban megnyilvánuló rendkívül pozitív Ordass-képet, de ugyanakkor precízen dokumentálja azokat a megdöbbentő félretájékoztatásokat, csúsztatásokat, amelyek következtében a hetvenes évek végétől Ordassról negatív kép is kialakulhatott a külföldi sajtóban — valószínűleg főleg magyar egyház vezetők sugalmazására.

Terray László minden egyes új tanulmánya újabb impulzusokat ad a huszadik század második felének egyháztörténeti kutatásaihoz.

6. Az Ordass-kutatás bekapcsolása a nemzetközi egyháztörténet-kutatás vérkeringésébe

Terray László az elmúlt évtizedben nagyon sokat tett azért, hogy az Ordass-kutatás bekapcsolódjon a nemzetközi egyháztörténet-kutatás vérkeringésébe. Ő hívta fel a külföldi szakemberek figyelmét a fiatal magyar egyháztörténészek munkáira, a Mirák Katalin által szerkesztett *Nem voltam egyedül* című interjú-kötetekre, a szegedi egyetemi oktató, Giczi Zsolt publikációira.

A Nemzetközi Ordass Alapítvány, a dániai aarhus-i egyetem, a müncheni Egyháztörténeti Munkacsoport és az erlangeni Martin Luther Bund 1999 októberében a dániai Sandjbergben egy közös szimpóziumot szervezett „A közép- és kelet-eu-

rópai protestáns egyházak a kommunizmus uralma idején” címen, amelyen több magyarországi református és evangélikus kutató vett részt, akik a magyarországi helyzetről s azon belül Ordass jelentőségéről tartottak előadást.

2001 januárjában az aarhus-i egyetem teológiai fakultása az ausztriai Gallneukirchenben rendezett konferenciát a volt „szocialista” országbeli kutatók részvételével, amelynek utolsó napja az Ordass Alapítvány által szervezett szimpózium volt, amelyen amerikai, norvég és magyarországi kutatók tartottak előadást. Erről a *Keresztény Igazság* 49. számában (2001. tavasz) olvashatunk. Mindez Ordass Lajos születésének 100. évfordulója jegyében történt. Magyarországon csak ünneplés volt, de a tudományos szimpózium ezúttal is elmaradt. Terray László azonban nemzetközi szaktekintélyek jelenlétében a szomszédos Ausztriában sikeresen megrendezte azt.

A 80 éves Terray Lászlónak iskolateremtő tudományos munkásságáért ezúton mondunk köszönetet!

Kertész Eszter

Újévre

legyen a szobád jó meleg
tányérodban friss ételed
hulljanak vastag jó havak
könnyen gördüljenek a szavak

fáidat kerüljék a tetvek
bársonyban jöjjenek az estek
és amíg nem kell letenned
ne húzzon teherként a tested

ne legyél semminek a foglya
arcodat a nap fénye mossa
és amikor a pap kiosztja
válják hússá szádban az ostya

id. Zászkaliczky Pál

Johann Gottfried Herder

(Mohrungen, 1744. aug. 25. - Weimar, 1803. dec. 18.)

*„A szép szó - emberszeretet - annyira triviálissá vált,
hogy többnyire azért szeretik az embereket, hogy ne
kelljen egyet közülük hatékonyan szeretniük...”*

(Herder)

Kettőszáz éve hunyt el a tizennyolcadik század egyik legjelentősebb német gondolatébresztője, Johann Gottfried Herder, költő és filozófus, nyelvész és teológus, akit mindezekon túl számon tart a néprajz és a zenetudomány is. Rigában emlékszoba, Bückebugban és Weimarban köztéri szobrok őrzik emlékét. Nevét nem engedi feledtetni az igen jelentős munkásságot kifejtő Herder könyvkiadó, valamint az 1964-ben alapított Herder-díj.

A szülőváros, Mohrungen Kelet-Poroszországban van. Herder apja — mint kisjövendelmű kántortanító — nem tudja vállalni fia taníttatását. Így az ifjú katonavásos pályát választ, Königsbergben orvostudományi tanulmányokba kezd. Am hamarosan a teológia felé fordul, az egyetemen filozófiát is hallgat, s először Rigában lesz lelkész. 1769-71 között nagy utazásokat tesz, Párizsban és Strassburgban tartózkodik hosszabb ideig. 1771-76-ig Bückebugban Wilhelm von Schaumburg-Lippe gróf udvarában tölti be a vezető lelkészi állást. 1776-ban Goethe közbenjárására Weimarba hívják szuperintendensnek és első prédikátornak. Itt élt haláláig.

Sírhára Károly Ágost herceg íratta fel: „Licht, Liebe, Leben” (Fény, szeretet, élet).

*

A filozófia területén Kant tanítványa, tisztelője. Ám ez a tény nem akadályozza meg őt abban, hogy a későbbiekben néhány ponton szembeforduljon szeretett mesterével, elsősorban az erkölcsfilozófia területén. Hangsúlyozza a filozófiai művek közérthetőségének fontosságát: „Aki meg akarja értetni magát, írjon értelmesen!” Voltaire és Rousseau nyomán megalapítója a modern történelmi bölcseletnek, ehhez igen jelentős történelmi tanulmányokat folytatott. „Csaknem mindent elolvastam, amit erről írtak, és ifjúkorom óta talált kincs volt számomra minden új könyv, amely az emberiség történetéről napvilágot látott, és azzal kecsegtetett, hogy hozzájárul nagy feladatomban teljesítéséhez” — írja. (Ideen, I. köt. 8-9. Idézi: Rathmann, i.m. 47.) S a „nagy feladat”: a felvilágosodás empirikus történetírásával szemben keresni és megtalálni az ideák működését a történelem menetében. Ezek az ideák a „jó” s annak győzelme a rossz erők felett, az ész és a méltányosság. S bár a történelem fejlődésében elég sok a visszaesés, s a formailag új nem mindig jobb a réginél, mégis a történelem a fejlődés során egyre magasabb fokot ér el, a jó erők legyőzik a rossz erőket. Közben — sajnos — az emberiség fejlődését az egyes emberek tragédiái kísérik, mert a haladás a fennálló viszonyok megsemmisítésén keresztül valósul meg. (Ezt a gondolatot nemcsak a náci ideoló-